

АҚПАРАТТАНДЫРУ ЖӘНЕ БАЙЛАНЫС САЛАСЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫҢ ОБЪЕКТИСІ МЕН СУБЪЕКТИСІНІҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ТҮСІНІГІ

*Қамбаров А.Қ., 2 курс докторанты, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ.
Карамурзин Т. А., аға оқытушы Alikhan Bokeikhan University, Семей қ.*

Әрекеттің қоғамдық қауіптілік сипаты мен дәрежесін және оның дұрыс біліктілігін бағалау үшін қол сұғушылық болып жатқан қылмыстық заңмен қорғалатын нақты әлеуметтік игілікті белгілеу маңызды болғандықтан, ақпараттандыру және байланыс саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтардың тікелей объектісінің ерекшеліктерін анықтау қажет.

Қылмыстық құқық теориясынан көрінетіндей, қандай да бір жеке қоғамдық қатынас тікелей объект болып табылады, оның мәні белгілі бір түрде әрекет ету немесе белгілі жағдайда болу мүмкіндігінің қылмыстық-құқықтық нормасын қорғаудан тұрады.

Кейбір ғалымдар компьютерлік құқық бұзушылықтың тікелей объектісі ақпарат қауіпсіздігіне байланысты қоғамдық қатынастар болып табылады деп есептейді. Басқалар құқық бұзушылықтың әрбір құрамы үшін өзінің тікелей объектісі бар деп санайды [1, б.14].

Біздің ойымызша, ең дәйекті соңғы ұстаным болып табылады. Осы сәлемдемені негізге ала отырып, ақпараттандыру және байланыс саласындағы құқық бұзушылықтардың тікелей объектісі қылмыстық заңмен қорғалатын, қамтамасыз ететін қоғамдық қатынастар болады; а) заңмен қорғалатын компьютерлік ақпараттың құпиялылығы; б) компьютерлік ақпарат пен компьютерлердің қауіпсіздігі; в) компьютерді, ақпараттық жүйені немесе ақпараттық-коммуникациялық желіні пайдалану қауіпсіздігі.

Құқық бұзушылық объектісі ұғымын айқындай отырып, объект пен қылмыстық қол сұғушылық нысанасының арақатынасына тоқталу қажет.

Құқық бұзушылық нысанасының қылмыстық-құқықтық мәні оның физикалық қасиеттерімен емес, онда көрінетін қоғамдық қатынастардың сипаты мен мазмұнымен айқындалады. Қылмыстық-құқықтық мағынада пән әрқашан нақты қоғамдық қатынастарға байланысты болады [2]. Қылмыстық заң заттарды және заттарды өздігінен емес, қол сұғушылық бағытталған қоғамдық қатынастарды қорғайды. Қылмыстық қол сұғушылық нысанасына ықпал ете отырып, құқық бұзушы қылмыстық заңның күзетіндегі қоғамдық қатынастың өзін бұзады (немесе бұзуға әрекет жасайды).

Компьютер және компьютерлік ақпарат (цифрлық, сығымдалған, шифрланған сияқты нысандарда) ерекше материя болғандықтан, компьютерлік ақпарат саласындағы криминалдық қол сұғушылық объектісі мен нысанасының арақатынасы құқық бұзушылықтың қылмыстық-құқықтық сипаттамасы үшін маңызды мәнге ие.

Ақпараттандыру және байланыс саласындағы қылмыстық құқық бұзушылық мәні ұғымын анықтауда ғалымдардың пікірлері бөлінді. Кейбіреулер пән компьютерлік ақпарат болып табылады деп есептейді басқалары пәнге, компьютерге, компьютерлік жүйеге немесе компьютерлік желіге жатқызады [3, б.23].

Ақпараттық қатынастарды қалыпты жүзеге асыруды бұзу қаралып отырған құқық бұзушылықтардың нысанасы болып табылатын ақпаратқа қол сұғу арқылы жүзеге асырылады, жалпы танылған факті болып табылады [4, 496-б.].

Ақпарат - бұл тек нақты деректер туралы білімнің жиынтығы ғана емес, ол белгілі бір құндылыққа ие игілік. Қазақстан Республикасының жаңа Азаматтық кодексінің (бұдан әрі - ҚР АҚ) енгізілуімен ақпарат ақшамен, бағалы қағаздармен, зияткерлік қызмет нәтижелерімен қатар (ҚР АҚ 115-бабы), яғни осы құқықтық дефинициядан туындайтын барлық салдарлары бар тауар азаматтық құқықтардың дербес объектісіне айналды [5]. Осыдан келіп, құжатталған ақпаратты оның меншік иесінің немесе заңды иесінің

келісімінсіз (заңда тікелей көрсетілген жағдайларды қоспағанда) кез келген «иелену» және «пайдалану» заңсыз болып табылады, өйткені соңғысының құқықтарын бұзады.

Ақпарат азаматтардың құқықтарының бірі болып танылады. БҰҰ Бас Ассамблеясы 1948 жылғы 10 желтоқсанда қабылдаған Адам және азамат құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы [6] 19-бапта әрбір адамның кез келген құралдармен және мемлекеттік шекараға қарамастан ақпарат пен идеяларды іздеу, алу және тарату бостандығына құқығын бекітті. Халықаралық құқық нормаларының басымдығын ұстана отырып, Қазақстан Республикасының Конституциясы 29-баптың 4-бөлігінде азаматтардың бұл құқығын мемлекеттік құпияны құрайтын мәліметтермен шектей отырып, растады және кепілдік берді. Сонымен қатар, ҚР Конституциясы ақпаратты таратумен байланысты бірқатар өзге де шектеулерді қамтиды. Атап айтқанда, 23-бап азаматтардың жеке өміріне қол сұғылмаушылық, жеке және отбасылық құпия, хат алмасу, телефон арқылы сөйлесу, пошта, телеграф және өзге де хабарлар құпиясы құқығын бекітеді, ал 24-бап адамның жеке өмірі туралы ақпаратты оның келісімінсіз жинауға, сақтауға, пайдалануға және таратуға тыйым салады.

Ақпараттандыру туралы ҚР Заңының 2-бабына сәйкес ақпарат «ұсыну нысанына қарамастан тұлғалар, заттар, фактілер, оқиғалар, құбылыстар мен процестер туралы мәліметтер» ретінде айқындалады [7].

Ақпараттық қоғамда ақпарат стратегиялық ресурстарға айналады. Таяу болашақта әлемдік қоғамдастық «қарсы тұрған» екі лагерьге бөлінуі мүмкін. Қуатты индустриялық державалар елдің жоғары ғылыми-техникалық және экономикалық әлеуеті, халықтың жоғары ақпараттық-білім беру деңгейі есебінен үстем жағдайға ие болуы және әлемдік қоғамдастыққа жаһандық ақпараттық бақылауды жүзеге асыруы мүмкін.

«Ақпарат» ұғымы әртүрлі аспектілерде қаралуы мүмкін:

Философиялық түсініктегі ақпарат табиғат пен қоғам, оларда өтетін және адамдардың санасында көрініс табатын процестер туралы мәліметтердің жиынтығын білдіреді.

Әлеуметтік ақпарат адамдардың санасы арқылы өтетін ақпараттың барлық түрлерін қамтиды: математикалық, экономикалық, құқықтық, статистикалық т.б.

Кибернетика позициясындағы ақпарат электрондық байланыс арналары бойынша айналым ретінде қарастырылады.

Техникалық аспектідегі ақпарат оларда адамдар көретін деректердің мазмұны ретінде айқындалады.

Қылмыстық-құқықтық мағынадағы ақпарат ақпараттық жүйелердегі (деректер банктеріндегі) адамдар, құбылыстар және процестер туралы мәліметтерді білдіреді.

Ғылыми санат ретінде ақпарат көп аспектілі құбылыс болып табылады, оның сандық және сапалық жақтары бар [8,б.74]. Ақпараттың сандық жағы жансыз табиғат туралы ғылымдарда (физика, химия, геология), сондай-ақ қоғам туралы ғылымдарда (психология, әлеуметтану, экономика) қолданылуын тапқан математикалық, статистикалық өлшеу әдістерінің көмегімен тіркеледі. Ақпараттың сапалық жағы оның мазмұнын, мағынасын, әлеуметтік маңыздылығын және қоғамдық (жеке) құндылығын сипаттайды. Әлеуметтік ақпараттың дәл осы сапалық сипаттамасы оны қылмыстық-құқықтық қорғаудың қажеттілігін айқындайды.

Әлеуметтік ақпаратты әртүрлі негіздер бойынша жіктеуге болады:

- қолдану саласы бойынша: жаппай; дербес
- саяси санаттар бойынша; экономикалық; құқықтық; әскери; статистикалық және т.б.
- ресми көздер бойынша; бейресми.
- жалпы көлемі бойынша; салалық.
- мазмұны бойынша: деректі; өзгеше.
- қол жеткізу режимдері бойынша: құпия (мемлекеттік, коммерциялық, қызметтік құпия).
- уақытпен арақатынасы бойынша: өткені туралы; осы туралы; болашақ туралы.

– экология туралы мәліметтер мәселелері бойынша; қауіпсіздік туралы; сыртқы саяси жағдай туралы және т.б

– уәждеме бойынша: оң; бейтарап; теріс.

– меншік нысандары бойынша: мемлекеттік; мемлекеттік емес (жеке және заңды тұлғаларға тиесілі).

– ауызша; қағазда; компьютерлік: электрондық тасымалдағыштарда, компьютерде, ақпараттық жүйелерде немесе ақпараттық-коммуникациялық жүйелерде.

Ұсыну нысанына сәйкес әлеуметтік ақпарат электрондық жеткізгіштерде көрсетілуі, компьютерлерде, компьютерлік жүйелерде және желілерде сақталуы мүмкін. Мұндай сапада ол компьютерлік ретінде анықталады.

Бұл жағдайда әңгіме тек ақпарат туралы ғана емес, компьютерден ажыратылмайтын ақпарат, компьютерлік ақпарат туралы болып отыр.

Компьютерлік ақпарат - бұл электрондық тасымалдағышта тіркелген және компьютерді қабылдауға қолжетімді нысанда телекоммуникациялық арналар арқылы берілетін ақпарат [9, б.32].

«Компьютерлік ақпарат» ұғымының өзі қылмыстық қол сұғушылық мәні ретінде әртүрлі түсіндіріледі:

- компьютердің ажырамас аспаптық бөлігі ретінде;

- жеке адам, ұйым, кәсіпорын, мекеме, фирма, қоғам, мемлекет үшін құндылық болып табылатын белгілі бір деректер жиынтығы ретінде.

Бірінші жағдайда «компьютерлік ақпарат» нысан ретінде әрекет етеді және азаматтық-құқықтық қорғау объектісі, зияткерлік меншік, авторлық, патенттік және өнертапқыштық құқық объектісі болып табылады. Екінші жағдайда «компьютерлік ақпарат» мазмұн ретінде әрекет етеді және қол жеткізу санатына қарай қылмыстық-құқықтық қорғау объектісі болып табылуы мүмкін.

Криминалдық қол сұғу процесінде қолжетімділігі шектеулі компьютерлік ақпаратқа заңсыз әсер ету жүзеге асырылады, ол үшін 205, 206, 208, 211, 1-баптарда жауапкершілік көзделеді.

ҚР ҚК 213. Ақпараттандыру және байланыс саласындағы қылмыстық құқық бұзушылық нысанасы («белсенді емес ақпарат») ретінде деректер банкі, әртүрлі компьютерлік бағдарламалар, авторлық құқықтың компьютерлендірілген объектілері және т.б. бола алады.

Компьютерлік ақпаратты пайдалану белсенді сипатта болған жағдайларда ақпарат құқық бұзушылық жасау құралы ретінде әрекет етеді («белсенді ақпарат»). Оның көмегімен «пассивті ақпаратқа» әсер ету жүзеге асырылады. Егер кез келген компьютерлік құқық бұзушылықты алсақ, онда мұндай құқық бұзушылықтың мәніне компьютерлік ақпарат арқылы әсер етуге болады, бұл жағдайда сіз құқық бұзушылық құралы ретінде әрекет ететін боласыз. «Белсенді ақпарат» ретінде компьютерлік командалар, «вирустық» бағдарламалар бола алады.

ҚР ҚК 213-бабының 2-бөлігі зиянды компьютерлік бағдарламалар мен бағдарламалық өнімдерді жасау, пайдалану немесе тарату үшін, сондай-ақ абоненттік құрылғының сәйкестендіру кодын өзгерту үшін бағдарламаларды жасау, пайдалану, тарату үшін жауапкершілікті көздейді.

Бұл жағдайларда зиянды бағдарламаны немесе зиянды бағдарламалық өнімді және абоненттік құрылғының сәйкестендіру кодын өзгертуге арналған бағдарламаны криминалдық қол сұғушылық нысанасы деп есептеген жөн.

Заң шығарушы зиянды бағдарлама деп ақпаратты жоюға, түрлендіруге тыйым салуға не көшіруге, компьютердің, ақпараттық жүйенің немесе ақпараттық-коммуникациялық желінің жұмысын бұзуға әкеп соғуы мүмкін бағдарламаны түсінеді; осы функцияларды орындайтын ақпаратты меншік иесінің немесе заңды иеленушінің санкциясыз жүзеге асырады.

Мұндай бағдарламаларға «компьютерлік вирустар», «кұрттар», «трояндықтар», «бомба-бағдарламалар». «Трояндық-бағдарламалардың» мысалы ретінде антивирус-бағдарламалар, «ехе» галереясы бар фото және бейне галереялар табылады «bat», «com» файлдарымен және т.б.

Жаңа Қазақстандық қылмыстық заңнамаға бұрын белгісіз болған бірқатар құқық бұзушылықтар құрамы кіреді, олардың ішінде компьютерлік ақпаратты қорғауға бағытталған нормалар бар. Дәл осы компьютерлік ақпаратты пайдалануға байланысты зиян келтіргені үшін қылмыстық жауапкершілікті белгілеу қажеттілігі қызметтің көптеген салаларында осы ақпараттың өсіп келе жатқан мәнінен және кеңінен қолданылуынан және сонымен қатар, қағазда тіркелген және сейфте сақталатын ақпаратпен салыстырғанда компьютерлік ақпараттың осалдығының жоғарылауынан туындайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Хакеры угрожают Казахстану. – <http://www.crime-research.org.kz>.
2. Проблемы борьбы с компьютерной преступностью // Борьба с преступностью за рубежом (по материалам зарубежной печати): Ежем. информ. бюл. ВИНИТИ. – М., 2006. – № 4. – С. 3-5.
3. Соглашение «О сотрудничестве государств-участников Содружества Независимых государств в борьбе с преступлениями в сфере компьютерной информации» от 01 июня 2001 года. – <http://www.bestpravo.ru>.
4. Крылов В.Б. Информационные компьютерные преступления. – М.: ИНФРА-М-НОРМА, 2007. – 274 с.
5. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан / Под ред. Борчашвили И.Ш.– А., 2007. – 692 с.
6. Курушин В.Д., Шопин А.В. Предупреждение и раскрытие преступлений, совершаемых с использованием компьютерной техники. – М., 2004. – 249 с.
7. Закон Республики Казахстан № 217-III «Об информатизации» от 11 января 2007 года // Сайт законодательства РК. – <http://www.zakon.kz>.
8. Гульбин Ю. Преступления в сфере компьютерной информации// Российская юстиция. – 2007. – № 10. – С. 25.
9. Ляпунов Ю., Максимов В. Ответственность за компьютерные преступления // Законность. – 2006. – № 1. – С. 14.

ПЕНИТЕНЦИАРЛЫҚ ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ АЛДЫН АЛУ

Османова Г.Ж., құқық магистрі, аға оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ, «Туран» университетінің докторанты, Алматы қ.

Бижанова А.Р., з.ғ.д., қауымдастырылған профессор м.а., Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Пенитенциарлық қылмыстылық – бұл бүгінгі күні пенитенциарлық жүйедегі өзекті проблемалардың бірі. Қылмысы үшін бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеушілердің атқару мекемесі жағдайында жүріп те қылмыстық белсенділіктерін жалғастырып жатқаны отандық атқару жүйесінің тұтастай тиімсіздігі жайлы ойландырады. Оның үстіне пенитенциарлық қылмыстылық өте күрделі әлеуметтік-құқықтық құбылыс екендігі де мәлім. Бұл қылмыс күллі қылмыстық-атқару жүйесінің, тиісті мекеменің тәртібі мен режимінің беделіне нұсан келтіруімен де қауіпті саналады. Мұнда, пенитенциарлық қылмыстылық рецидивті қылмыстылықтың құрамдас бөлігі